

Κατερίνα Β. Κορρέ

Ο βίος και η πολιτεία της προσφυγικής οικογένειας Μούρμουρη (Mormori) στα Χανιά του 16ου αιώνα. Προσωπογραφία, οικογενειακές στρατηγικές, κοινωνικές συμπεριφορές

ABSTRACT

The refugee wave created by the loss of Nafplion (Napoli di Romania) and Monemvasia (Malvasia) in 1540 – a loss which followed the Venetian-Turkish war – washed the Mourmouri (Mormori) family ashore on the island of Crete. The once-prominent members of a Venetian possession were now trying to fit in the new social environment, as were the rest of their compatriots.

Most of the members of the Mourmouri family in Crete ended up as heads of the *stradioti* troops, a profession in which they were already engaged in their homeland. Most prominent was Emmanuel Mourmouris, who served as colonel and distinguished himself in the third Venetian-Turkish war. Several family members were engaged in agriculture and commerce or received high administrative offices. Georgios Mourmouris settled in the city of Chania, acquired real estate in Lassithi and became a high-level official of the local government. Along with his brother Emmanuel, he invested his assets in maritime commerce and transport. The sources also refer to the cartographer and military engineer Ioannis Mourmouris, the third brother, who died in the siege of Famagusta.

In a related branch, we trace the lawyer Emmanuel Mormori and his son Zuanne, who became a famous *dottor di legge* in Crete.

The article deals with aspects of the presence of the Mormori family in Chania, such as: (a) the social origin of its members and its persistence; (b) the confirmation of faith towards Venice as a social and financial investment; (c) techniques of refugees' rehabilitation implemented by the authorities; (d) the connection between family strategies, private property and mercenary service; (e) the contribution of the family to the island's prosperity.

This study is entirely based on unpublished archival sources, meaning public and private documents identified in the Venetian State Archives.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: Ναύπλιο, Μονεμβασία, Κρήτη, Χανιά, Λασιίθι, Μούρμουρη, Μόρμορη, Βενετία, πρόσφυγες, κρητική ευγένεια, δικηγόροι, *stradioti*, βενετοτουρκικός πόλεμος

Η κοινωνική κατάσταση και το πεδίο δράσης της προσφυγικής οικογένειας Μούρμουρη¹ στην Κρήτη προσδιορίστηκε από δύο αλληλένδετους μεταξύ τους παράγοντες: πρώτον από

¹ Το επώνυμο της οικογένειας αναφέρεται στα ελληνικά έγγραφα, όπως και σε πολλά βενετικά, ως *Μούρμουρη / Murmuri*: βλ. Archivio di Stato di Venezia (στο εξής, A.S.V.), *Notai di Candia*, b. 200, notaio Giorgio Petropulo, φ. 170v (*πάκτος χωραφίου τοῦ Μανουήλ Μοῦρμουρη*) και ομοίως, b. 37, notaio Pietro Castrolifaca, φ. πγ' /88 (*κομεισιὸν τοῦ Μανουήλ Μοῦρμουρη τοῦ ποτεῖ μισέρ Τζουάνε*) αλλά και b. 206, φ. 86r (*Nicolò Murmuri ditto Macra Casaca*). Στις βενετικές πηγές συναντάται συχνά και ως *Mormori*: A.S.V., Collegio, *Relazioni*, b. 64, φ. 65r (*Manoli Mormori, Sopoto*) και b. 78, φ. 221v (*Emanuel Mormori di nation greca*), κ.ά.

την πολιτική που τήρησε η Βενετία προκειμένου να αντιμετωπίσει το προσφυγικό κύμα που δημιουργήθηκε μετά από την παράδοση του Ναυπλίου και της Μονεμβασίας το 1540, συνεπεία της ήττας της στον γ΄ βενετουρκικό πόλεμο (1537-1540): δεύτερον από τη συνειδητή, πάγια στοίχιση των Μούρμουρη με τους πιστούς της Γαληνοτάτης (*fedeli*), δηλαδή με τους ντόπιους υπηκόους της που διέκριντο φιλικά προς το βενετικό καθεστώς και οι οποίοι στο β΄ μισό του 16ου αιώνα αποτελούσαν πλέον τον πυρήνα στήριξης του πολιτικού συστήματος της κτήσης (Κορρέ 2014, 312).

Τα αντανakλαστικά της Γαληνοτάτης λειτούργησαν εντυπωσιακά, αν αναλογιστούμε ότι μέσα σε πέντε μήνες από την άνοιξη του 1541 που έγινε η υποχρεωτική εκκένωση του Ναυπλίου,² η συνήθως αργοκίνητη Σύγκλητος είχε καταστρώσει μια ολοκληρωμένη πολιτική όχι μόνο εγκατάστασης αλλά και απορρόφησης χιλιάδων ανθρώπων διαφορετικής εθνοτικής και κοινωνικής προέλευσης σε κτήσεις της, οι οποίες διαφοροποιούνταν μεταξύ τους σημαντικά ως προς τη δυναμικότητα ενσωμάτωσης νέου πληθυσμού αλλά και ως προς αυτές καθαυτές τις ανάγκες και τις δυνατότητές τους (Κολυβά-Καραλέκα & Μοάτσος 1983, 380).

Η κατανομή και η ένταξη των προσφύγων στις βενετικές κτήσεις πραγματοποιήθηκε βάσει δύο αξόνων: α) της διευκόλυνσης μόνιμης εγκατάστασης (με το εφάπαξ οικονομικό βοήθημα τους πρώτους μήνες, την επιδότηση ενοικίου για τις οικογένειες και ακολούθως με την τμηματική ή συνολική αποζημίωση για τις απολεσθείσες ακίνητες περιουσίες)³ και β) της εύρεσης εργασίας (με την πρόσληψη σε δημόσιες υπηρεσίες και στο στράτευμα ή με την παραχώρηση προσόδων από υπηρεσίες που ενοικιάζονταν σε τρίτους αλλά τα έσοδα προσπορίζονταν οι πρόσφυγες).

Έτσι, ενώ τα караβάνια των προσφύγων έφταναν στα Ιόνια νησιά, την Κρήτη και την ίδια τη Βενετία, η πολιτεία συγκρότησε ιδιαίτερο όργανο, τους *Πέντε Σοφούς επί των Ναυπλιωτών και Μονεμβασιωτών* (*Cinque Savi sopra li Napolitani e Malvasiotti*). Οι πατρίκιοι εκείνοι κατάρτισαν μητρώο προσφύγων σκιαγραφώντας το προφίλ καθενός: τα μέλη της οικογένειάς του, την ακίνητη και κινητή περιουσία που εγκατέλειψε, το επάγγελμα, ωφέλειες και προνόμια που τυχόν λάμβανε, καθώς και τη δυνατότητά του να εργαστεί στο στράτευμα, τον στόλο ή στα ναυπηγεία. Βάσει του μητρώου αυτού υπολογίστηκαν οι αποζημιώσεις και τα επιδόματα κάθε είδους. Με άδεια του Μεγάλου Συμβουλίου κάθε χαμηλόβαθμη υπηρεσία που στελεχωνόταν αυτοπροσώπως από ιδιώτες ή ενοικιαζόταν (*capetanarie, contestabellarie delle piazze e delle porte, fantarie*, κλπ.) θα παραχωρούνταν κατά προτεραιότητα σε πρόσφυγες, εξαιρουμένων

² Η ειρήνη μεταξύ Βενετίας και Υψηλής Πύλης υπεγράφη στην Κωνσταντινούπολη στις 2 Οκτωβρίου 1540 μετά από επίπονες διαπραγματεύσεις. Το πανίσχυρο Συμβούλιο των Δέκα ήταν εκείνο που επέβαλε στη Σύγκλητο τη συνθηκολόγηση και εκείνο που οργάνωσε τη συνολική διαδικασία υποδοχής των προσφύγων που προέρχονταν από την εκκένωση του Ναυπλίου και της Μονεμβασίας, την οποία διεξήγε με υποδειγματικό τρόπο. Ήδη πολλοί Βενετοί είχαν ζητήσει άδεια να μισθώσουν πλοία για να πάρουν τις οικογένειές τους από τις κτήσεις του Μοριά. Το Collegio επιφορτίστηκε με την ενοίκιαση πλοίων και την προμήθεια σε τρόφιμα. Έτσι τον Νοέμβριο του ίδιου χρόνου ο ναύαρχος Pietro Mocenigo ήρθε με ναυτική μοίρα του βενετικού στόλου για να πάρει όσους επιθυμούσαν να φύγουν (Κολυβά-Καραλέκα & Μοάτσος 1983, 379). Ως πρώτη κίνηση ζητήθηκε από τους προέδρους των μεγάλων *scuole* της Βενετίας να δώσουν ελεημοσύνη για τους πρόσφυγες: A.S.V., Consiglio di X, *Deliberazioni Comuni*, filza 29, φ. 48 (6 Απριλίου 1541).

³ Η πρώτη σχετική απόφαση αφορούσε την καταβολή 1,5 δουκάτου σε κάθε οικογένεια προσφύγων που έφτανε στη Βενετία, ως βοήθημα για τη μίσθωση οικίας: A.S.V., Senato, *Deliberazioni Mar*, reg. 26, φ. 12 (30 Απριλίου 1541).

των δημοσίων σιταποθηκών, των δικαστικών υπηρεσιών και όσων προορίζονταν κατά σειρά για τους Βενετούς ευγενείς, τους Κρητικούς και τους Κυπρίους ευγενείς. Το δικαίωμα προτιμήσεως, η *espetattiva*, αποτελούσε ατομική διοικητική πράξη την οποία εξέδιδαν υπέρ του πρόσφυγα οι τοπικές αρχές και επικύρωνε η Σύγκλητος. Οποιαδήποτε διαφορά ή αντιδικία προέκυπτε, είτε από τις αποφάσεις των υπηρεσιών είτε ανάμεσα στους πρόσφυγες, επιλυόταν από τους Σοφούς, που είχαν οιονεί δικαστικά καθήκοντα και αποφάσιζαν πάντα με ενισχυμένη πλειοψηφία: οι δε αποφάσεις τους ήταν ανέκκλητες.⁴

Ως προς τις προσόδους, αυτές ήταν δυνατό να παραχωρηθούν στους πρόσφυγες εφ' όρου ζωής, όμως ήταν αμεταβίβαστες εν ζωή και κληρονομητέες μόνο στους γνησίους απογόνους τους – αν και όχι ελεύθερα, μα με χρονικό όριο τα είκοσι έτη. Σε οποιαδήποτε περίπτωση όλες οι μεταβιβάσεις, ενοικιάσεις και μεταβολές σε περιουσιακά στοιχεία που είχαν αποκτηθεί υπό το καθεστώς του πρόσφυγα, έπρεπε να εγκριθούν από τους Πέντε Σοφούς για να θεωρούνται νόμιμες. Αν διαπιστωνόταν ότι κάποιος νεμόταν παρανόμως μια υπηρεσία αποβαλλόταν από αυτή και έμπαινε άλλος πρόσφυγας στη θέση του.⁵

Τρία χρόνια μετά τη λειτουργία του το όργανο των Πέντε Σοφών ενισχύθηκε οικονομικά με τη δημιουργία ειδικού ταμείου από την απορρόφηση φόρων.⁶ Εντούτοις καταστρατηγήσεις του νόμου και λαθραίες εγγραφές προσώπων που δεν διέθεταν την προσφυγική ιδιότητα δεν έλειψαν, παρότι είχε προβλεφθεί τακτική πενταετής αναθεώρηση των καταλόγων των ωφελουμένων. Για αυτό το 1547 διετάχθη γενικός έλεγχος και εκκαθάριση των μητρώων (*general revision*), τόσο στις κτήσεις όσο και στη μητρόπολη. Εκτός από αυτό αποφασίστηκε περιστολή των ωφελειών που λάμβαναν οι πρόσφυγες.⁷ Δυο χρόνια μετά το ειδικό όργανο διαλύθηκε και το αρχείο των Πέντε Σοφών μεταφέρθηκε στις *Rason Vecchie*.⁸

Σε πολλούς από τους πρόσφυγες που επέλεγαν την Κρήτη δόθηκε γη προς καλλιέργεια στο Λασιθί, στη Μεσσαρά (ιδίως στο τμήμα της Πεδιάδας),⁹ στον Αλίκαμπο και στο Λιβιάδι, δυτικά του Κρουσσώνα.¹⁰ Τα ακίνητα εκείνα μπορούσαν να μεταβιβαστούν μόνο στους γνησίους απογόνους των ωφελουμένων και ήταν αναπαλλοτρίωτα. Ωστόσο τα τοπικά όργανα

⁴ Αξίζει να σημειωθεί ότι η Σύγκλητος αναγνώρισε δικαιοδοτικές αρμοδιότητες στους Πέντε Σοφούς στο πλαίσιο αίτησης του cavalliere Ιακώβου Μούρμουρη, ο οποίος διεκδικούσε την αρχηγία στην ομάδα *stradioti* του Ναυπλιώτη Φραγκίσκου Δανασσή (*de Nassino*) και δεν είχε λάβει ωφελήματα ως πρόσφυγας (Σάθας 1888, 377-378).

⁵ A.S.V., *Maggior Consiglio, Deliberazioni*, reg. 27 (Novus), φ. 70r (6 Μαρτίου 1541) και φ. 86r-v (αποφάσεις της 4ης και 7ης Ιουνίου 1541). Για τις διαταγές πληρωμών και τις αποζημιώσεις βλ. και A.S.V., *Collegio, Notatorio*, reg. 24, φ. 138 r-v (28 Ιουνίου 1541).

⁶ Οι φόροι (*tasse*) επιβάλλονταν σε κατόχους χαμηλόβαθμων υπηρεσιών (*contestabellarie, cavallarie delli rettori*, κλπ.) και σχημάτιζαν πλέον ιδιαίτερο ταμείο προκειμένου να χρηματοδοτεί τα βοηθήματα, επιδόματα, αποζημιώσεις, συντάξεις κάθε είδους, τα οποία θα δίδονταν πλέον και στους απογόνους των προσφύγων: A.S.V., *Maggior Consiglio, Deliberazioni*, reg. 27 (Novus), φ. 156r (24 Φεβρουαρίου 1544). Η απόφαση εφαρμόστηκε υπό την εποπτεία των επικεφαλής του Συμβουλίου των Δέκα: A.S.V., *Capi del Consiglio di X, Decreti*, b. 1, no 75 (15 Οκτωβρίου 1549).

⁷ A.S.V., *Senato, Deliberazioni Mar*, filza 4, φ. 343 (14 Ιουνίου 1547). Από το 1457 οι πρόσφυγες μπορούσαν να λάβουν μόνο ένα είδος επιδόματος (π.χ., επίδομα ενοικίου ή χρηματικό βοήθημα) και όχι σωρευτικά: *ό.π.*, φ. 33r-v (9 Οκτωβρίου 1547).

⁸ A.S.V., *Senato, Deliberazioni Terra*, filza 14, χ.α., απόφαση της 14ης Ιουνίου 1547.

⁹ Τμήμα της Μεσσαράς, πιθανότατα η κάτω Μεσσαρά.

¹⁰ Στη συγκεκριμένη απόφαση γινόταν λόγος ιδιαίτερα για τις πεδιάδες Αλμυρού (*Armirò*) και Κρατερού (*Carthero*): A.S.V., *Consiglio di X, Deliberazioni Comuni*, filza 31, φ. 163 (5 Ιουλίου 1542). Η Σύγκλητος ενέκρινε την απόφαση στις

διοίκησης δεν εφάρμοζαν πάντα τις προνομιακές για τους πρόσφυγες διατάξεις της βενετικής νομοθεσίας, με αποτέλεσμα να αναπτύσσονται κοινωνικές δυσαρέσκειες και δικαστικές διαμάχες.¹¹ Η Σύγκλητος διέταξε τις τοπικές κυβερνήσεις να μην επιτρέπουν αυτά τα φαινόμενα, αποφεύγοντας πάντως να κηρύξει τις περιουσίες των προσφύγων εσαεί ακατάσχετες. Όμως και οι σχέσεις των τοπικών αξιωματούχων με τους πρόσφυγες ή τους ντόπιους και η προσφιλής πρακτική του χρηματισμού, στην οποία πολλοί εκ των πρώτων αποδείχθηκαν εξαιρετικά επιρρεπείς, υπονόμειαν τα δικαιώματα των προσφύγων.¹²

Ένας μεγάλος αριθμός των προσφύγων από το Ναύπλιο και τη Μονεμβασία προσελήφθη στις ομάδες ελαφρών υπέων *stradioti* και υπηρέτησαν εφεξής στο νησί.¹³ Τα περισσότερα από αυτά τα πρόσωπα έλαβαν και χωράφια προς καλλιέργεια. Λόγω όμως των προβλημάτων ρευστότητας του τοπικού ταμείου αλλά και των αυξανόμενων αιτημάτων εισδοχής στο στρατεύμα, οι θέσεις σύντομα μειώθηκαν δημιουργώντας προστριβές μεταξύ των προσφύγων για την κατάληψη των εναπομεινασών.¹⁴

Οι Μούρμουρη που κατέβηκαν οργανωμένα στην Κρήτη το 1541 αποτελούσαν έναν συμπαγή κλάδο μέσα σε ένα χαώδες δίκτυο συγγενών που είχαν διασκορπιστεί για να εγκατασταθούν κατά προτίμηση στη Βενετία, τη Δαλματία και τη Ζάκυνθο, απασχολούμενοι κυρίως με το εμπόριο και τη μισθοφορία. Υπήρξε όμως και παρακλάδι της οικογένειας που παρέμεινε στο τουρκοκρατούμενο Ναύπλιο, για να εγκατασταθεί και αυτό στην Κρήτη μετά το 1570.¹⁵ Με κοινωνικά κριτήρια οι Μούρμουρη ανήκαν κατά βάση στους *cittadini*, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι όλα τα μέλη από τους κλάδους της ευρύτερης οικογένειας είχαν καταφέρει να ενταχθούν σε αυτή την κατηγορία.

Από τους πρώτους που απέκτησαν καλλιεργήσιμες εκτάσεις στην Κρήτη ήταν οι απόγονοι του Νικολάκη Μούρμουρη (1430-1499), *nobile cittadino* του Ναυπλίου, όπως χαρακτηρίζεται στα σχετικά έγγραφα, ο οποίος είχε διατελέσει *ambasciatore* της κοινότητας στη Βενετία και σε πολλές περιπτώσεις δανειστής του τοπικού *reggimento*. Ο Νικολάκης είχε εκτελεστεί από τους Τούρκους στον δεύτερο βενετοτουρκικό πόλεμο (1499-1503), κατά τη διάρκεια μιας αποστολής. Έκτοτε οι δύο γιοι του, Γεώργιος και Ιωάννης, κατοικούσαν στο Castello dei Greci

16 Μαρτίου 1543. Το οροπέδιο Λιβιάδι (τώρα κατεστραμμένο) βρίσκεται 9 χλμ. δυτικά του Κρουσώνα και 35 χλμ. νοτιοδυτικά του Ηρακλείου, στις ανατολικές πλαγιές του Ψηλορείτη.

11 Η διοίκηση της κρητικής κτήσης συχνά απαλλοτριώνει παρανόμως παραχωρημένα ακίνητα για οφειλές προς το δημόσιο ή σε περιπτώσεις αστικών διαφορών. Έτσι η Μαρίνα, χήρα του Ναυπλιώτη Νικολάου Δανασσή (εδώ: Danassin) προσέφυγε στην κεντρική διοίκηση ζητώντας να ανακληθεί η κατάσχεση της περιουσίας του συζύγου της λόγω παράβασης της βενετικής νομοθεσίας και δικαιώθηκε. Η Σύγκλητος συνέστησε στις τοπικές αρχές να μη διαταράσσουν τα δικαιώματα των προσφύγων ως προς την ακίνητη περιουσία τους: A.S.V., Collegio, *Lettere comuni*, filza 2, χ.α., έγγραφο με ημερομηνία 21 Ιουνίου 1550.

12 A.S.V., Senato, *Dispacci Provveditori da Terra e da Mar*, b. 861, φφ. 11v-13r (27 Οκτωβρίου 1606).

13 A.S.V., Senato, *Deliberazioni Mar*, filza 10, φ. 343 (21 Δεκεμβρίου 1553).

14 A.S.V., Senato, *Dispacci Provveditori da Terra e da Mar*, b. 728, filza "Candia 1554-1560: Reggimento e capo general", χ.α., επιστολή του Andrea Duodo με ημερομηνία 1 Οκτωβρίου 1556. Η δυσκολία καταβολής των επιδομάτων ήταν χαρακτηριστική σε περιπτώσεις όπως του Ιωάννη Μόρμουρη και της θυγατέρας του Ιζαμπέτας. Τα 41 δουκάτα ετησίως που έπρεπε να λάβουν αυτοί οι δύο ως πρόσφυγες από κοινού δεν μπορούσαν να καλυφθούν από το ταμείο Κρήτης και έτσι είχαν να λαβαίνουν και από τα ταμεία των κοινών Seravalle, Bassano και Gambarare. Οι καθυστερήσεις ήταν αναμενόμενες (Σάθας 1888, 456).

15 A.S.V., Senato, *Deliberazioni Mar*, filza 74, χ.α., έγγραφο συνημμένο στην απόφαση της 31ης Οκτωβρίου 1579.

του Ναυπλίου, για το οποίο είχαν αναλάβει καθήκοντα φύλαξης. Ήταν οι μόνοι επιζώντες της οικογένειας στον βενετοτουρκικό πόλεμο του 1540 και με την έλευσή τους στην Κρήτη έλαβαν εξ αδιαιρέτου χωράφια αποδόσεως 300 μιζούρων σίτου στο Λασίθι. Λίγο αργότερα απέκτησαν μόνιμη κατοικία στα Χανιά.¹⁶

Οι εκτάσεις γης που παραχωρήθηκαν στο Λασίθι, μολονότι εύφορες, απαιτούσαν κοπιώδεις εργασίες για να αποδώσουν. Περικλεισμένο από βουνά, το οροπέδιο πλημμύριζε συχνά με αποτέλεσμα πολλές από τις καλλιέργειες να αχρηστεύονται.¹⁷ Επιπλέον οι καλλιεργητές όφειλαν να αποδίδουν ετησίως στη δημόσια σιταποθήκη το μισό της σοδειάς τους, η οποία αγοραζόταν σε προσυμφωνημένα χαμηλή τιμή προκειμένου να γίνονταν *biscotti* για το ναυτικό. Όμως, θεωρητικά τουλάχιστον, απαλλάσσονταν από τις αγγαρείες.¹⁸

Το 1546 τα αδέρφια διαμαρτυρήθηκαν στις αρχές των Χανίων επειδή, παρά τα προβλεπόμενα, είχαν για πρώτη φορά κληθεί να κάνουν αγγαρείες ως φρουροί και σκαπανείς σε δημόσια έργα: η εγγραφή τους *cum li plebi et infimi* συνιστούσε υποβιβασμό από την κοινωνική κατηγορία των *nobili et cittadini*, στην οποία θεωρούσαν ότι ανήκουν, τον οποίο δήλωσαν πως δεν μπορούσαν να ανεχθούν. Προσέφυγαν λοιπόν στη Σύγκλητο τονίζοντας ότι, όταν ο ναύαρχος Petro Mocenigo απηύθυνε δημόσια πρόσκληση για εκκένωση του Ναυπλίου, είχε υποσχεθεί στο όνομα της Βενετίας ότι θα διατηρείτο η κοινωνική θέση του κάθε πρόσφυγα – και φυσικά τα συναφή με αυτήν προνόμια. Αισθάνονταν εξαπατημένοι. Η Σύγκλητος τούς παρέπεμψε στους Πέντε Σοφούς, οι οποίοι με τη σειρά τους ζήτησαν γνωμοδότηση από τον ρέκτορα των Χανίων Hieronimo Bragadin και από το τοπικό Συμβούλιο της πόλης. Η εκτίμηση που απολάμβανε η οικογένεια ήταν τέτοια ώστε όλοι απεφάνθησαν ότι το αίτημα ήταν δίκαιο. Όμως η απαλλαγή από επιβαρύνσεις περιορίστηκε στις προσωπικές αγγαρείες (*real faction*) και δεν αφορούσε τελικά τους άμεσους φόρους, τους οποίους άλλωστε όφειλαν όλοι.¹⁹

Η ευρύτατη αποδοχή που απολάμβανε η οικογένεια Μούρμουρη οφειλόταν και στο ότι δεν ήταν ολωσδιόλου άγνωστη στο βενετοκρητικό περιβάλλον. Μούρμουρη του Ναυπλίου είχαν προηγούμενες दोσοληψίες με Χανιώτες, όπως μαρτυρούν ίχνη τους στα νοταριακά έγγραφα της πόλης. Στην περίπτωση μάλιστα του Μανουήλ Μούρμουρη, προγόνου του προαναφερόμενου Νικολάκη, εντοπίζεται συμβόλαιο πώλησης σκλάβων του σε Βενετούς του νησιού.²⁰ Ο Μανουήλ αυτός ενδέχεται να είναι ο ένας εκ των δύο απεσταλμένων (*ambasciatore*) των Βενετών στον σουλτάνο Βαγιαζήτ Β΄, ο οποίος εκτελέστηκε λίγο πριν ή μετά το 1500, όπως αναφέρει ο εγγονός του Γεώργιος Μόρμορης, κυβερνήτης της στρατιάς Κρήτης και *soprintendente della sanità*, τον οποίο θα συναντήσουμε παρακάτω.²¹

Ωστόσο η αναγνωρισιμότητα δεν συνεπαγόταν παρά έμμεση αναγνώριση του κοινωνικού καθεστώτος των νεοφερμένων στη βενετοκρητική κοινωνία. Παρότι στις κοινωνίες προέλευσης

¹⁶ A.S.V., Senato, *Deliberazioni Mar*, filza 3, φ. 323r (8 Σεπτεμβρίου 1546).

¹⁷ A.S.V., Collegio, *Relazioni*, b. 81, φ. [1]v, Relazione di Nicolo Donato, duca di Candia (1584).

¹⁸ Ό.π., φ. 3r-v, Relazione di Zuanne Mocenigo, capitano di Candia (1583).

¹⁹ Βλ. ό.π., στα συνημμένα έγγραφα.

²⁰ A.S.V., *Notai di Candia*, b. 235, φ. 80r (19 Δεκεμβρίου 1464), φ. 172r-v (25 Φεβρουαρίου 1466).

²¹ A.S.V., Senato, *Deliberazioni Mar*, filza 62, χ.α., αίτηση συνημμένη στην απόφαση της 12ης Μαρτίου 1575. Ο άλλος απεσταλμένος ήταν ο Ναυπλιώτης Γιαννούλης Καλαβρός.

ανήκαν σε ανώτερα κοινωνικά στρώματα, την κρητική ευγένεια θα αποσπάσουν τελικά, με αρκετά μεγάλη δυσκολία, ορισμένοι μόνο από τους Ναυπλιώτες και Μονεμβασιώτες πρόσφυγες και κυρίως οι απογόνοί τους που εξισώνονταν πλήρως με τους ημεδαπούς. Αυτό ίσχυσε στην περίπτωση των απογόνων του προαναφερόμενου *ambasciatore* Μανουήλ Μούρμουρη και συγκεκριμένα τον εγγονό και τον δισέγγονό του.²² Ο πρώτος, ονόματι επίσης Εμμανουήλ, άσκησε το δικηγορικό επάγγελμα στα Χανιά με ιδιαίτερη επιτυχία, έχοντας στο πελατολόγιό του συμπατριώτες του που διέμεναν στην Κρήτη, όπως τους Ευδαιμονογιάννηδες, τους Δανασσή και τους Catello αλλά και Βενετούς εμπόρους, όπως τους Zancagnoli και Bon.²³ Μετά από μια δεκαπενταετία εξελέγη *annovato fiscal* στο δημόσιο ταμείο των Χανίων (1556-περ. 1578). Ο ρέκτορας Luca Michiel εξαίρεσε τις υπηρεσίες του ως αντιπρόσωπος του δημοσίου στις φορολογικές υποθέσεις του διαμερίσματος: «εργάστηκε πάντα με ευσυνειδησία υπέρ του δημοσίου συμφέροντος», συνόψισε στην έκθεσή του υπέρ του γνωστού δικηγόρου.²⁴

Το 1569 ο Εμμανουήλ υπέβαλε αίτημα για την απόκτηση της κρητικής ευγένειας για τον ίδιο και τους απογόνους του. Ο ρέκτορας Michiel, έχοντας ήδη εισηγηθεί θετικά, κάλεσε τους *procuratori της università* των Χανίων για να εκδηλώσουν τις διαθέσεις τους – αν και η θετική τους στάση ήταν κάτι παραπάνω από αναμενόμενη. Από τη γνωμοδότησή τους πληροφορούμαστε ότι ο Μούρμουρης ενίοτε εξυπηρετούσε αμισθί ευγενείς και *cittadini* της πόλης στη διεκπεραίωση των υποθέσεών τους, συμπεριφορά που ασφαλώς του εξασφάλιζε αποδοχή και από τα δύο σώματα.²⁵

Ακόμα μεγαλύτερη φήμη ως *dottor di legge* απέκτησε ο γιος του Εμμανουήλ, ο Ιωάννης.²⁶ Ο Ιωάννης συνεργαζόταν στενά με τον επίσης νομικό Βενετοκρητικό Vettore Mesari από τον Χάνδακα. Αναλάμβανε την εκπροσώπηση του βενετικού δημοσίου σε διαφορές του με ιδιώτες αλλά και με θεσμικούς, όπως ο επίσκοπος Σητείας Σοφιανός Ευδαιμονογιάννης²⁷ και με εμπόρους που δραστηριοποιούνταν στο τρίγωνο Βενετία–Κρήτη–Κωνσταντινούπολη, όπως ο Νικόλαος Συρίγος.²⁸ Ο Ιωάννης ακολούθησε την πρακτική της οικογένειας. Σε κάθε ευκαιρία διεκήρυττε την αφοσίωσή του προς το καθεστώς: στα 1607 παρουσιάστηκε στον γενικό προνοητή και καπετάνιο της θάλασσας Giovanni Bembo και προσφέρθηκε να χρηματοδοτήσει τον εξοπλισμό και την επάνδρωση μιας γαλέρας, εγκαταλείποντας το επάγγελμά του και προσχωρώντας στο ναυτικό για να βοηθήσει στον επικείμενο –όπως αναμενόταν– τουρκοβενετικό πόλεμο. Μπορεί να μην χρειάστηκε τελικά, αλλά η προθυμία του κατεγράφη και εκτιμήθηκε αναλόγως.²⁹

²² Βλ. το γενεαλογικό δέντρο στο τέλος της μελέτης αυτής.

²³ Στη b. 173 της αρχαικής σειράς των *Notai di Candia* αναπτύσσεται όλο το δίκτυο των συναλλαγών.

²⁴ A.S.V., Senato, *Deliberazioni Mar*, filza 41, χ.α., έγγραφα συνημμένα στην απόφαση της 18ης Ιουνίου 1569.

²⁵ Ό.π.

²⁶ A.S.V., Notarile, *Atti*, b. 4904, φφ. 110r-v (27 Ιουλίου 1584), 119v-120r (24 Ιουλίου 1584) και στους *Ufficiali alle Rason Vecchie*, b. 29, φ. 67r (3 Ιουνίου 1578).

²⁷ Ο Ιωάννης Μόρμωρης παρουσιάζεται αντιπρόσωπος του επισκόπου Σητείας και Ιεράπετρας σε οικονομικές δοσοληψίες σύμφωνα με σειρά νοταριακών εγγράφων των ετών 1585-1595: A.S.V., *Notai di Candia*, b. 173, notaio Pietro Mangafuri, φ. 25v (29 Σεπτεμβρίου 1585).

²⁸ Ό.π., φ. 7v (31 Αυγούστου 1599).

²⁹ A.S.V., Collegio, *Relazioni*, b. 75, *Relazione di Giovanni Bembo, provveditore et capitano generale da Mar* (1607), φ. 1v.

Επιβεβαιώνεται εύκολα ότι η συντριπτική πλειοψηφία των Μούρμουρη της Κρήτης ασχολήθηκαν επαγγελματικά με τη μισθοφορία. Στον ίδιο κλάδο που εξετάζουμε, εντάσσεται ένα ακόμα πρόσωπο αναφοράς για όλους τους απογόνους της οικογένειας, ο συνταγματάρχης του βενετικού στρατού Εμμανουήλ Μούρμουρης.

Ο Εμμανουήλ διακρίθηκε από μικρός ως πολεμιστής σε ομάδες υπέων *stradioti* της Κρήτης.³⁰ Όταν ενηλικιώθηκε, ο πατέρας του Ιάκωβος προσπάθησε να τον επιβάλει ως αρχηγό σε λόχο, θέση όμως που, όπως προέκυψε, ανήκε λόγω του δικαιώματος προτιμήσεως σε άλλον πρόσφυγα από το Ναύπλιο, με αποτέλεσμα να αποβληθεί από αυτή.³¹

Ήταν περίοδος μεγάλης οικονομικής αδυναμίας των Χανίων, η οποία επηρέασε και τις σχέσεις μεταξύ των προσφύγων, δημιουργώντας ατέλειωτες προστριβές. Βεβαίως η βασική αιτία ήταν άλλη: παρά τον έλεγχο του 1547 στα μητρώα προσφύγων υπήρχαν αρκετοί που, όπως διαπίστωσε ο σύνδικος Piero Bassadona το 1566, «δεν είχαν αντικρύσει καν το Ναύπλιο». Αυτό γινόταν επειδή οι κατάλογοι του 1541 και 1547 δεν είχαν ενοποιηθεί. Έτσι ορισμένοι επιτήδριοι κατέθεταν τις αρχικές βεβαιώσεις των Πέντε Σοφών (σύμφωνα με τις οποίες ήταν δικαιούχοι) και όχι εκείνες του 1547 των Rason Vecchie (στις οποίες δεν ήταν πλέον), αποσπώντας από το ταμείο τα ποσά που αναγράφονταν στις πρώτες. Σύμφωνα με τους υπολογισμούς Bassadona το τοπικό ταμείο υπέστη πραγματική αφαίμαξη από τους *ribaldi greci*, τους «φαύλους Έλληνες», χωρίς να μπορεί μάλιστα να ανακτήσει τα ποσά, εφόσον πολλοί από εκείνους που τα έλαβαν παρανόμως είτε είχαν αποβιώσει είτε ήταν σε κατάσταση απόλυτης φτώχειας ή είχαν αυτομολήσει στους Τούρκους.³²

Πεπεισμένος ότι δεν θα είχε ευκαιρία να διοριστεί, ο Εμμανουήλ έφυγε από την Κρήτη για την Κέρκυρα, όπου σε σύντομο χρονικό διάστημα κατάφερε να γίνει αρχηγός λόχου υπέων (1568).³³ Επέστρεψε στη μεγαλόνησο και για τις καλές του υπηρεσίες προς το βενετικό κράτος διεκδίκησε και του αναγνωρίστηκε η κρητική ευγένεια.³⁴ Κατόπιν συμμετείχε στις αποβατικές επιχειρήσεις του 1570 στην περιοχή του Ιονίου και τοποθετήθηκε κυβερνήτης των φρουρίων Σοποτού και Μαργαριτίου (1570). Όμως, αιχμαλωτίστηκε από τους Τούρκους και παρέμεινε τέσσερα περίπου έτη φυλακισμένος στον διαβόητο πύργο της Μαύρης Θάλασσας, στην Κωνσταντινούπολη (1575).³⁵ Με την απελευθέρωσή του επέστρεψε στην Κρήτη, όπου ως ανταμοιβή εκτός από 500 δουκάτα έλαβε το αξίωμα του κυβερνήτη και

³⁰ Περισσότερα για τους *stradioti* της Κρήτης και ειδικότερα για τον Εμμανουήλ Μόρμορη βλ. στη διδακτορική μου διατριβή *Μισθοφόροι stradioti της Βενετίας, Πολεμική και κοινωνική λειτουργία (15ος-16ος αιώνας)*, η οποία εκπονήθηκε στο Ιόνιο Πανεπιστήμιο (2017).

³¹ Ο Ιάκωβος Μόρμορης, που ήταν κυβερνήτης της στρατιάς Κρήτης, εκμεταλλεύτηκε τη θέση του για να τοποθετήσει επικεφαλής ενός λόχου τον γιο του Εμμανουήλ. Όμως ο Σταμάτης Σαουλής από το Ναύπλιο, που είχε καταφέρει να αναγνωριστεί δικαίωμα προτιμήσεως, διαμαρτυρήθηκε. Ο Μόρμορης αρχικά τον απείλησε και κατόπιν επιχείρησε να τον χρηματίσει για να μην τον καταγγείλει. Αμετάπειστος ο Σαουλής κατέφυγε στη Σύγκλητο, η οποία διέταξε την αποβολή του υιού Μόρμορη: A.S.V., Senato, *Deliberazioni Mar*, filza 4, φ. 5r-v (31 Ιανουαρίου 1547 m.v.).

³² A.S.V., Collegio, *Relazioni*, b. 74, χ.α., Relazione di Piero Bassadona, sindaco di Levante. Βλ. και Senato, *Secreta, Materie Miste Notabili*, filza 33 (Candia), φ. 1v.

³³ A.S.V., Collegio, *Notatorio*, reg. 37, φ. 154r (12 Νοεμβρίου 1568).

³⁴ A.S.V., Collegio, *Suppliche di Fuori*, b. 321, φ. 22r (25 Σεπτεμβρίου 1567).

³⁵ A.S.V., Senato, *Deliberazioni Mar*, filza 64, χ.α., έγγραφα συνημμένα στην απόφαση της 22ας Σεπτεμβρίου 1575.

πολύ γρήγορα του συνταγματάρχη του πεζικού στο Ρέθυμνο (1583).³⁶ Εκεί για πρώτη φορά ενεπλάκη στις εργασίες κατασκευής του νέου φρουρίου (1576-1583) φέροντας εις πέρας σχέδια του Sforza Pallavicini, αλλά και στην εκβάθυνση του λιμανιού προτείνοντας επίσης και κάποιες επεμβάσεις στα *arsenale* του Ρεθύμνου (Στεριώτου 1979, τ. 2, 28)· συγκεκριμένα, την κατασκευή ενός κυματοθραύστη.³⁷

Οι χρηματικές απολαβές του αυξήθηκαν, ως ήταν αναμενόμενο, κατακόρυφα. Τα 46 δουκάτα ετησίως, που εισέπραττε ως προσφυγικό βοήθημα από κοινού με τα αδέρφια του Ιωάννη και Γεώργιο, αποτελούσαν πλέον για αυτόν αμελητέα ποσότητα.³⁸ Ως ανώτατος αξιωματικός του βενετικού στρατεύματος εισέπραττε πλέον 600 δουκάτα ετησίως και μάλιστα τη στιγμή που ο προηγούμενος *collonello* Antonio Emiliani εισέπραττε μόλις 400 δουκάτα.³⁹ Έτσι δημιούργησε ένα σεβαστό κεφάλαιο, το οποίο επέλεξε να επενδύσει σε δύο κατευθύνσεις.

Πρώτον έγινε δανειστής του βενετικού δημοσίου σε διάφορες φάσεις που γνώριζε ότι υπήρχαν ανάγκες ρευστού για τις μισθοδοσίες των στρατευμάτων ή για τις προμήθειες της πόλεως σε σιτηρά.⁴⁰ Δεύτερον επένδυσε στο διαμετακομιστικό εμπόριο, προχωρώντας στην αγορά ενός μεγάλου πλοίου συνεταιρικά με τον αδελφό του Γεώργιο, το οποίο ονόμασαν «Μουρμούρα» (*nave Murmura*).⁴¹

Ο Γεώργιος υπηρετούσε και εκείνος στο βενετικό ιππικό ως κυβερνήτης των *stradiotti* του Χάνδακα.⁴² Είχε αναδειχτεί στο στράτευμα την περίοδο που ο Εμμανουήλ ήταν αιχμάλωτος των Τούρκων. Ήταν επίσης εκείνος που διεκδίκησε σθεναρά τα 300 μίζουράδων χωράφια στη Μεσσαρά που οι βενετικές αρχές είχαν υποσχεθεί στον Ναυπλιώτη πατέρα τους Ιάκωβο (Κολυβά-Καραλέκα & Μοάτσος 1983, εγγρ. 13-14).⁴³ Παρόλες τις δυσκολίες που είχε να

³⁶ Ό.π., filza 83, χ.α., αίτηση συνημμένη στην απόφαση της 30ής Φεβρουαρίου 1583.

³⁷ Συγκεκριμένα ο ρέκτορας Bernardo Pollani και ο capitano του Ρεθύμνου Zuan Mocenigo είχαν ζητήσει να εισακουστούν οι προτάσεις Μούρμουρη ως προς την κατασκευή κυματοθραύστη, αλλά και να επιβλέψει την εφαρμογή του ο ίδιος, μιας και «τον εκτιμούσαν πολύ οι χτίστες, οι μαραγκοί και όλοι οι κατασκευαστές αλλά και επειδή ήξερε να χειρίζεται τους ανθρώπους της περιοχής»· ό.π., έγγραφο των δύο αξιωματούχων, συνημμένο στην απόφαση της 30ής Μαρτίου 1583 σχετικά με τα έργα στο φρούριο του Ρεθύμνου.

³⁸ A.S.V., Consiglio di X, *Deliberazioni Comuni*, filza 151, χ.α., έγγραφο με ημερομηνία 30 Αυγούστου 1582.

³⁹ A.S.V., Senato, *Deliberazioni Mar*, filza 116, χ.α., έγγραφο συνημμένο στην απόφαση της 9ης Ιουνίου 1592 και filza 119, χ.α., έγγραφο συνημμένο στην απόφαση της 9ης Φεβρουαρίου 1593.

⁴⁰ A.S.V., Senato, *Dispacci Provveditori da Terra e da Mar*, b. 744, χ.α., έγγραφο με ημερομηνία 31 Αυγούστου 1580 και b. 746, χ.α., έγγραφο με ημερομηνία 17 Αυγούστου 1581. Σύμφωνα με αυτά τα έγγραφα, ο Εμμανουήλ Μόρμορης δάνεισε στον ρέκτορα Piero Lando 1.000 δουκάτα για πληρωμές των μισθοφόρων που υπηρετούσαν στα Χανιά (υπήρχε συναλλαγματική στο όνομά του) και μόλις ένα έτος μετά άλλα 1.600 για τις πληρωμές των πεζικάριων *fanti* (η σχετική συναλλαγματική είχε εκδοθεί στο όνομα του αδελφού του Γεωργίου, ο οποίος βρισκόταν ως αντιπρόσωπός του στη Βενετία την περίοδο εκείνη).

⁴¹ A.S.V., Notarile, *Atti*, b. 7847, filza III, φ. 213v-214v (17 Δεκεμβρίου 1580). Επρόκειτο για πλοίο χωρητικότητας *salme mille novecento e sedese*. Η *salma* ήταν μονάδα μέτρησης όγκου ειδικά για σιτηρά, η οποία όμως ποίκιλλε ανάλογα με την περιοχή προέλευσης του εμπορεύματος. Οι 1000 *salme* σιτηρών αντιστοιχούσαν με γενικούς υπολογισμούς σε 180 τόννους (Bellabarba – Guerrieri 2006, 178). Συνεπώς η «Μουρμούρα» μπορούσε να μεταφέρει περίπου 300 τόννους σιτηρών. Προφανώς επρόκειτο για πλοίο τύπου *galea grossa*.

⁴² Ο Γεώργιος είχε διαδεχτεί τον πατέρα του στο αξίωμα του κυβερνήτη της στρατιάς Κρήτης· A.S.V., Senato, *Deliberazioni Mar*, filza 62, χ.α., έγγραφα συνημμένα στην απόφαση της 12ης Μαρτίου και της 20ής Μαΐου 1575. Βλ. και filza 83, χ.α., αίτηση συνημμένη στην απόφαση της 25ης Ιουνίου 1583.

⁴³ Ο Ιάκωβος διεκδικούσε μια αρκετά μεγάλη έκταση γης, η οποία όμως δεν του είχε αποδοθεί ως το 1579, με την

αντιμετωπίσει στον αγροτικό τομέα, ο Γεώργιος –όπως εξάλλου και ο Εμμανουήλ– είχε αξιόλογη προσωπική περιουσία. Τα δυο αδέρφια δάνειζαν και σε άλλα φυσικά πρόσωπα στην Κρήτη, ενώ επένδυαν τα κέρδη τους στο εμπόριο και τις μεταφορές.⁴⁴ Τα εμπορεύματα ήταν κυρίως σιτηρά που προέρχονταν από την Τοσκάνη. Το πρώτο τους πλοίο, όπως και το επόμενο, η «Μαρίτσα» (*Marizza*), μισθωνόταν συχνά από το *reggimento* για τη μεταφορά υλικών και προσώπων (1580-90).⁴⁵

Το τρίτο από τα παιδιά του Ιακώβου Μόρμωρη, ο Ιωάννης, απετέλεσε πρόσωπο αναφοράς τόσο για την οικογένεια όσο και για το ίδιο το επίσημο βενετικό αφήγημα. Μετά από σύντομο πέρασμα από το στράτευμα, ο Ιωάννης έγινε στρατιωτικός μηχανικός (*ingegnere militare*). Στα τέλη του 1560 εντάχθηκε στην ακολουθία του Ercole Martinengo da Barco, στρατιωτικού αρχιτέκτονα που δραστηριοποιήθηκε στην Κύπρο. Εργάστηκε με ευσυνειδησία στην Αμμόχωστο, όπως τονίζεται στις αναφορές των Βενετών αξιωματούχων, και ήταν ανάμεσα στα θύματα της σφαγής του 1571.⁴⁶

Από τη δεκαετία του 1580 και μετά, η οικογένεια των Μόρμωρη θεωρείται κυρίαρχη στην περιοχή των Χανίων έχοντας υποσκελίσει τους κύριους «αντιπάλους» της, τους Μονεμβασιώτες Ευδαιμονογιάννηδες, οι οποίοι επλήγησαν από την πανώλη. Επιστέγασμα των ικανοτήτων, των ποικίλων δραστηριοτήτων –και φυσικά της εγγύτητας με τη Βενετία– ήταν η εκλογή του Γεωργίου Μούρμωρη ως Επιτηρητή εγγειοβελτιωτικών έργων στο Λασίθι το 1585 και δέκα χρόνια μετά ως Επιτηρητή Υγείας (*soprintendente alla sanità*) όλου του νησιού (Hatzopoulos 1991, 360-362). Στην πανώλη έχασε και ο ίδιος τέσσερις γιους. Αποτραβηγμένος στο φρούριο της Σούδας το 1611, απεβίωσε σε προχωρημένη ηλικία, ενώ ο αδελφός του Εμμανουήλ συνέχιζε τις δραστηριότητές του στην Κεφαλονιά ως επικεφαλής επιτροπής επίβλεψης αμυντικών κατασκευών στο φρούριο της Άσσου.

Όπως διαπιστώνεται, η ενσωμάτωση των Μούρμωρη στη βενετοκρητική κοινωνία έγινε χωρίς παραφωνίες. Αυτό εν μέρει το εξασφάλισε η συνειδητή, πάγια συμπαράταξη της οικογένειας με τη Βενετία. Παρόλα αυτά δεν εντάχθηκαν αμέσως στην πρώτη γραμμή της κοινωνικής ιεραρχίας, όπως, π.χ., οι Μονεμβασιώτες Ευδαιμονογιάννηδες (Κορρέ 2014, 293-327). Δεν έλαβαν εκτεταμένα φέουδα ούτε αποτέλεσαν εξαρχής προνομιακούς συνομιλητές του τοπικού *reggimento*. Αποδείχθηκαν όμως ιδιαιτέρως ευέλικτοι στις κοινωνικές τους επαφές και έκαναν καίριες κινήσεις στήριξης του τοπικού καθεστώτος στις δύο τελευταίες δεκαετίες του αιώνα –την περίοδο ακριβώς που η δύναμη άλλων κοινωνικών συμμάχων των

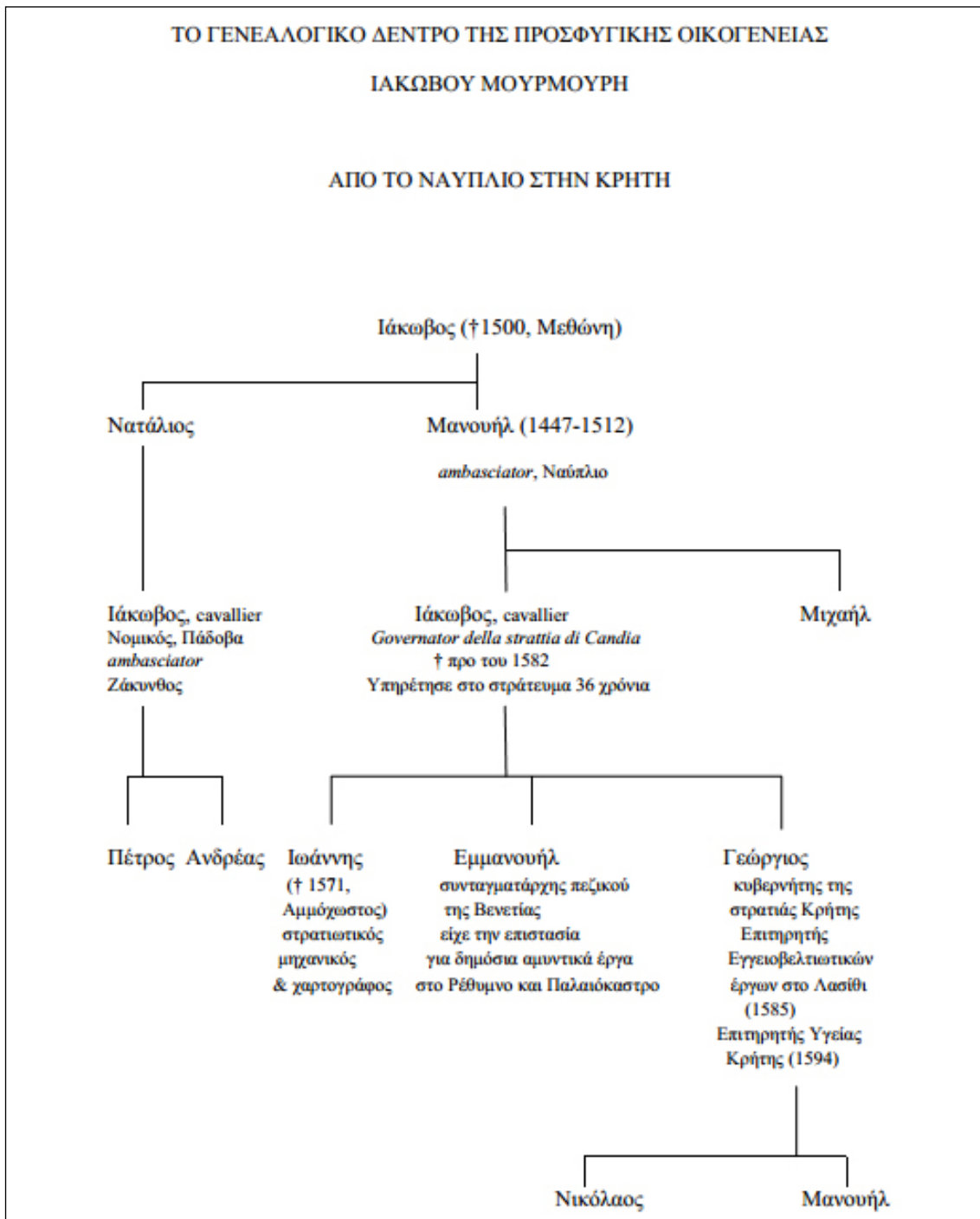
υπόσχεση ότι είχε να λαμβάνει πολλά περισσότερα. Το έτος 1579 ο *capitano generale* της Κρήτης Nadal Donado παραχώρησε επιτέλους έκταση δεκαπέντε βοδιών (*quindici bovine di terreni*) στα τέκνα του, εφόσον ο Ιάκωβος είχε αποβιώσει: A.S.V., *Duca di Candia*, b. 9, Libro I, φ. 39r-40v (1582).

⁴⁴ Βλ. τις δανειακές συμβάσεις μεταξύ α) του Γεωργίου Μόρμωρη και του Piero Cola q. Paolo: A.S.V., *Notai di Candia*, b. 173, Libro I, φ. 102v (13 Νοεμβρίου 1592)· β) του Γεωργίου Μόρμωρη και του Τζώρτζη Λεβούνη: A.S.V., *Notai di Candia*, b. 200, Libro II, φ. ρκδ' (1587)· γ) του ίδιου με τον στρατιωτικό Ανδρέα Ευδαιμονογιάννη: A.S.V., *Notai di Candia*, b. 200, Libro II, φ. ρκξ' (1587). Βλ. και *Duca di Candia*, b.5 bis, φ. 10v (30 Ιουνίου 1572).

⁴⁵ A.S.V., *Senato, Dispacci Provveditori da Terra e da Mar*, b. 746, χ.α., έγγραφο με ημερομηνία 22 Ιουλίου 1581 και 16 Αυγούστου 1581 (*formenti mandati di Toscana*).

⁴⁶ Υπάρχει μάλιστα και μια αποτύπωσή του της νήσου Κύπρου, ο *Atlante Mormori*: A.S.V., *Senato, Deliberazioni Mar*, filza 62, χ.α., έγγραφο συνημμένο στην απόφαση της 12ης Μαρτίου 1575.

Βενετών φθίνει-, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι ενεπλάκησαν σε εξαντλητικές αντιδικίες μαζί τους. Σύμφωνα με τον ρέκτορα Stefano Tiepolo «στην πόλη των Χανίων το 1614 υπήρχαν πλέον δύο φατρίες» (*fattioni*): «στη μια μεριά ήταν οι Καλλέργη με όσους είχαν τη βενετική ευγένεια και στην άλλη οι Μόρμορη με τους φέροντες την κρητική ευγένεια».47 Αυτοί εξακολούθησαν να διαγκωνίζονται για να μονοπωλήσουν τα ωφελήματα που προέρχονταν από τις δοσοληψίες τους με τη βενετική διοίκηση για πολλές ακόμα δεκαετίες.

47 A.S.V., Collegio, *Relazioni*, b. 83, Relazione di Stefano Tiepolo rettor di Canea (26 Ιουνίου 1614), φ. 2v.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Sergio Bellabarba – Edoardo Guerreri (2006), *Vele italiane della costa occidentale*, Milano, Hoepli.
- Dionyssios Hatzopoulos (1991), “New information on the Mormory family”, *Thesaurismata* vol. 21, 358-367.
- Νίκος Ε. Καραπιδάκης (1998), «Η προσωπογραφία ως προϋπόθεση για τη διερεύνηση της διαμόρφωσης των κοινωνικών ομάδων της ελληνολατινικής ανατολής», *Διεθνές συμπόσιο Πλούσιοι και φτωχοί στην κοινωνία της ελληνολατινικής ανατολής*, Χρύσα Μαλτέζου (επιμ.), Βενετία, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών, 73-89.
- Μαριάννα Κολυβά-Καραλέκα – Ερρίκος Μοάτσος (1983), «Αποκατάσταση Ναυπλιωτών και Μονεμβασιωτών προσφύγων στην Κρήτη το 1548», *Byzantinisch – Neugriechischen Jahrbücher*, vol. 22, 375-453.
- Κατερίνα Β. Κορρέ (2014), «Ο στρατιωτικός διοικητής Αντώνιος Ευδαίμονογιάννης και το φέουδο της Σούδας (16ος αιώνας)», *Κρητικά Χρονικά*, τ. ΛΔ', 293-327.
- Κωνσταντίνος Ν. Σάθας (1888), *Μνημεία Ελληνικής ιστορίας, Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen Âge publiés sous les auspices de la Chambre des députés de Grèce par C. N. Sathas*, vol. VII-VIII, Paris, Maissonneuve et Cie Éditeurs.
- Ιωάννα Θ. Στεριώτου (1979), *Οι βενετικές οχυρώσεις του Ρεθύμνου (1540-1646), Συμβολή στη φρουρική αρχιτεκτονική του 16ου και του 17ου αιώνα*, τ. Β', Θεσσαλονίκη, Επιστημονική επετηρίδα της Πολυτεχνικής Σχολής – Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Angeliki Tzavara (2009), “Devozione, violenza e uva passa. Le famiglie di Mourmouris e Catello di Nauplion nel XV secolo”, *I Greci durante la venetocrazia: Uomini, spazio, idee (XIII-XVIII sec.). Atti del Convegno Internazionale di Studi* (Venezia, 3-7 dicembre 2007), Chryssa Maltezos – Angeliki Tzavara – Despina Vlassi (επιμ.), Βενετία, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών, 597-611.